

Література

1. Векленко В.А. Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости: монография / В.А. Векленко. – Д.: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.; вкл. 48 с.
2. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю.В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
3. История городов и сёл Украинской ССР. Харьковская область / Под ред. В. М. Кулаковского, И. Л. Бутч и др. — К.: Институт истории АН УССР. — 1976. — 722 с.
4. Молодин В.И. Кресты-тельники Илимского острога / В.И. Молодин. — Новосибирск: ИНФОЛИО, 2007. — 248 с.: ил.
5. Описания Харьковского наместничества конца XVIII в. Описательно-статистические источники. — К.: Наукова думка, 1991.
6. Островский А.Б. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея / А.Б. Островский, Ю.А. Федоров. — СПб.: Изд-во «Арт-Палас», 2007. — 348 с.
7. Тетеря Д. Натільні хрести козацької доби з території Центральної Переяславщини / Д.Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К, 2011. Вип. 20, ч. 1. — С. 139–142.
8. http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D0%BF%D1%86%D1%8B#cite_ref-.D0.9E.D0.BF.D0.B8.D1.81.D0.B0.D0.BD.D0.B8.D1.8F_.D0.A5.D0.B0.D1.80.D1.8C.D0.BA.D0.BE.D0.B2.D1.81.D0.BA.D0.BE.D0.B3.D0.BE_.D0.BD.D0.B0.D0.BC.D0.B5.D1.81.D1.82.D0.BD.D0.B8.D1.87.D0.B5.D1.81.D1.82.D0.B2.D0.B0_0-1
9. <http://www.starover.religare.ru/article7715.html>

Наталія Степаненко (Дніпропетровськ), старший науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І.Яворницького

Маргарита Тихонова (Дніпропетровськ), старший науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І.Яворницького

Віктор Векленко (Дніпропетровськ), науковий співробітник Інституту суспільних досліджень

Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького

В фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького широко представлені вироби культової пластики XII–XIX ст. — енколпіони, натільні, наперсні і напрестольні хрести, іконки, складні, підвіски тощо. Серед них важливе місце посідає комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань», зібраний Д.І. Яворницьким.

Комплекс отриманий дослідником внаслідок робіт у Надпорожжі Дніпрогесівської археологічної експедиції Наркомпросу УРСР 1927–1932 рр. [6], коли були відкриті і частково досліджені козацькі цвинтарі XVII–XVIII ст. біля сс. Любимівка і Старий Кодак [5, 120–121; 10, 9–10]. Комплекс нараховує 7

знахідок (Рис. 1) і охоплює період XVII–XIX ст. З предмети з нього – бронзові литі, 1 – срібний литий, 1 – різаний із бронзової платівки, 1 – з дерева і 1 – з перламутру. Нижче розглянемо вищезгадані тільники.

Хрест №1 (КП–36309/К–1780) – бронзовий литий прямий латинський 48 x 22 мм, двоплановий за композицією. Складається із зовнішнього хреста 35 мм заввишки і шириною балок 9 мм і внутрішнього восьмикінцевого, обабіч якого – спис і тростина. По кінцях балок написи **ЦРЬ СЛВЫ** (Цар Слави), **СЫНЬ БЖИ** (Син Божий), а також – **ІС ХС**, під титлами. З обох боків тільник був вкритий білою емаллю. На зворотному боці – текст молитви «Да восреснет Бог». Вушко пласке фігурне (Рис. 1.1).

Подібні тільники побутували на українських землях як у XVII ст., так і в подальші часи і саме їх старовірча традиція називає козацькими. Близькі аналогії хрестам групи зустрічаються у знахідках В. В. та Є. В. Бінкевичів [3, 98] з Ігреського півострову та матеріалах Старосинявського району Хмельницької області [4, 145].

Хрест №2 (КП–35251/К–1783) – срібний литий 54 x 23 мм, подібний до вищеописаного (ис. 1.7). Відмінності полягають, передусім, у матеріалі виготовлення та датуванні, оскільки знахідка має клейма: пробірне 84, міське і майстра. Клейма показують, що хрестик був виготовлений у 1862 р. у м. Кострома. Це доводить, що цвинтар XVII–XVIII ст. використовувався і наприкінці XIX ст. Ймовірно, на момент досліджень Д. І. Яворницького надгробок був пошкоджений, що

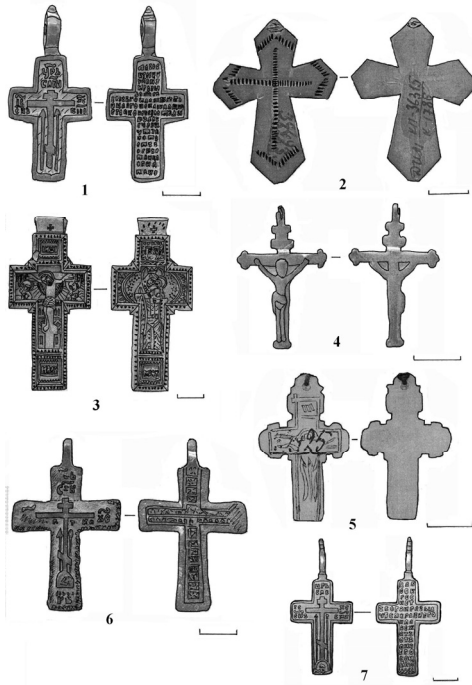

Рис. 1. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань»

дозволило віднести предмет до матеріалів «із запорозьких поховань». До періоду XVIII ст. можна віднести і вирізьблений із кипариса тільник, що наслідує галицькі зразки 1710 – 1720 рр. [9, 18]. Хрест №3 (КП–36308/К–1779) – високохудожній виріб 68 x 32 мм (Рис. 1.3). Прямий латинський, на лицевому боці в центральній частині – рельєфне зображення розп'ятого Господа, якому пристоять Богородиця і Іоанн. На задньому плані – крила-промені, котрі осянують Розп'яття, та ієрусалимські палати. Вгорі і внизу написи в медальйонах

– **ІНЦІ** (Ісус Назарейський Цар Іудейський) та **МЛРБ** (місце лобне розп'яття бисть). На зворотному боці – ростове зображення Богородиці з Немовлям. Вгорі і внизу написи в медальйонах – **ІСХС** та **МРӨУ** (Марія Богородиця). Гло в центральній частині декороване зірками, решта – у геометричних візерунках з мотивом трикутника. В іконографії хреста відчутні західні впливи: Богородиця і Немовля зображені в коронах.

На оголів'ї з лицьового і зворотного боків – рівнокінцевий хрест з розширеними балками.

До XVIII ст. відноситься і решта знахідок. Передусім слід відзначити достатньо ординарний бронзовий литий виріб. Хрест №4 (КП–36311/К–1782) – прямий латинський з лінійно розширеною нижньою напівбалкою 47 x 29 мм (Рис. 1.6). Типовий для багатьох пам'яток козацької доби Надпорожжя, має численні аналогії з території Самарі-Богородицької фортеці, Ігреського півострову та інших місць [2; 3; 4].

Важливим для визначення комплексу як «козацького» є хрест №5 (КП–36315/К–1786). Вирізаний із бронзової платівки тільник 42 x 32 мм має численні аналогії з території Дніпропетровської області [1] та суміжних регіонів. На лицевому боці – різьблений прямий латинський хрест, кінці балок прикрашені смужками дрібних насічок, що повторюють зовнішні контури кінців хреста (Рис. 1.2). Вушко знахідки втрачене (було припаяне), зворотний бік – без написів і зображень.

Дуже цікавий і не характерний для Дніпропетровщини хрест №6 (КП–36314/К–1785). Бронзовий литий восьмикінцевий тільник (30 x 19 мм) має трійчасті закінчення на горизонтальній балці. В центральній частині – Розп'яття, що за своїм типом кореспондується з католицькими зразками тільників, поширених у XIV – XVII ст. на території Німеччини, Данії, Швейцарії і Польщі [7, 127, 131] (Рис. 1.4), і це дає нам змогу визначити хрест як західноєвропейський XVII ст.

Також унікальним для Надпорожжя є перламутровий хрест №7 (КП–36313/К–1784) 33 x 20 мм. Хрест – двоплановий за композицією. Зовнішній – прямий латинський із трійчастими закінченнями горизонтальних і горішньої напівбалки, нижній кінець хреста відламаний. Внутрішній – прямий латинський із розп'яттям Господом (Рис. 1.5). За попередньою інформацією, знахідка є паломницьким тільником і походить із Святої землі.

Таким чином, представлений комплекс «Із запорозьких поховань» в достатній мірі репрезентує ставрографічну і певною мірою етнічну ситуацію козацької доби в Надпоріжжі, підтверджує тезу про нечисленність натільних хрестів у козацьких похованнях та демонструє можливості подальших відкриттів в сучасній українській ставрографії.

Джерела та література

1. Векленко В. О. Запорозькі натільні хрести XVIII ст. з території Середнього Присамар'я / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 100–107.

2. Векленко В. А. Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости: монография / В.А. Векленко. – Д.: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.; вкл. 48 с.
3. Векленко В. О. Натільні хрести XVII–XVIII ст. з території Ігреського півострову (зібрання В. В. та Є. В. Бінкевичів) / В. О. Векленко, М. В. Несправа // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2009. – С. 96–104.
4. Векленко В. О. Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області. / В. О. Векленко, О. В. Мігульов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: [зб. наук. статей]. – К., 2011. – Вип. 20, ч. I. – С. 143–147.
5. Ковалева И. Ф. Днепротэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг. Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук: Рукопись. / И. Ф. Ковалева. – Д., 1971. – 287 с.
6. Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. / І. Ф. Ковальова // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 4–13.
7. Молодин В.И. Европейские кресты-тельники / В. И. Молодин // Ставрографический сборник. Книга III: Крест как личная святыня. Сб. статей. – М., 2005. – С. 83 – 133.
8. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика XI–XVI веков. / Т. В. Николаева. – М.: Советский художник, 1968. – 176 с.
9. Станкевич М. Структури художнього тексту хреста / М. Станкевич // Українська хрестологія. – Львів, 1999. – С. 7 – 21.
10. Яворницький Д.І. Звіт за роботу експедиції по дослідженню території Дніпрельстану і порожистої частини Дніпра, р. 1932. / Д.І. Яворницький. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 18, спр. 155.

Дмитро Куштан (Сімферополь-Черкаси),
 науковий співробітник відділу первісної археології
 Кримського філіалу Інституту археології НАН України,
 кандидат історичних наук

Кам'яні хрести Черкащини

Надмогильні споруди у вигляді кам'яних хрестів на території України набули поширення у XVII-XIX ст. Їх появу традиційно пов'язують з козаками, тому у народі вони часто так і називаються – «козацькі» [1, 32-35]. Поряд із шаблею, шароварами, люлькою та зачіскою «оселедець» у народному сприйнятті кам'яний хрест став невід'ємною частиною козацької субкультури. Кам'яні «козацькі» надмогильні хрести належать до нерухомих меморіальних пам'яток історії та культури. Виготовлялися вони з м'яких порід каменю: пісковика чи вапняку, залежно від ресурсів регіону. Virізніають кілька типів «козацьких» кам'яних хрестів. Найбільш ранні мали прямокутні, заокруглені або трикутні рамена. Пізніші хрести – з трилистими закінченнями на раменах. Крім хрестів набули поширення інші різновиди надгробків: вертикальні стели та надгробні плити. Як правило, на одній зі сторін хреста вибивався напис-епітафія, який свідчив про ім'я, іноді фах, вік та дату смерті небіжчика. Виготовлення кам'яних надгробків коштувало недешево, тому їх могли собі дозволити лише заможні верстви населення. Наприклад у